

Л47

222-Р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. ДРАГОМАНОВА

ЛЕОНТЬЄВА Оксана Федорівна

УДК 81'371=161.2

СМИСЛОВІ КОНОТАЦІЇ ДІЄСЛІВ МОВЛЕННЯ

У КАЗКОВОМУ ДИСКУРСІ

(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК ПРО ТВАРИН)

НБ НПУ

імені М.П. Драгоманова

10.02.01 – українська мова

100310306

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Київ-2003

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти та науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Леута Олександр Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, доцент кафедри
української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Сологуб Надія Миколаївна,
Інститут української мови,
старший науковий співробітник
відділу культури мови

кандидат філологічних наук, доцент
Дяченко Людмила Михайлівна,
Київський національний лінгвістичний
університет, доцент кафедри
загального та українського мовознавства

Провідна установа: Інститут філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, кафедра
сучасної української мови, Кабінет Міністрів
України, м.Київ.

Захист відбудеться "17" червня 2003 р. о 16.30 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "15" *травня* 2003 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Гальона

Загальна характеристика роботи

За останні десятиріччя XX століття у галузі теорії комунікації та лінгвістичної прагматики спостерігається посилення уваги дослідників до нових методів та способів аналізу текстів і текстових структур. Це пояснюється передусім активними міжмовними контактами та підвищеним інтересом суспільства до ефективного спілкування. До аналізу залучаються нові аспекти тексту. У цілому дослідження в галузі тексту на сьогодні є досить перспективними і розвиваються у нових підходах. Тексти розглядаються як дискурсивні структури, що враховують не лише лінгвістичні, а й позалінгвістичні чинники, які активізуються при організації мовлення. Такий аналіз, з одного боку, дозволяє вивчати мову на глибинному семантичному рівні як когнітивний феномен, що уможливлює використання методів та розробок деяких суміжних наук – логіки, прагматики, психолінгвістики. З іншого боку, з'ясування особливостей глибинних рівнів тексту допомагає визначити його структурну модель, яка забезпечує реалізацію інформації про предмети і явища навколишнього світу у мовленнєвих формах та їх інтерпретацію у текстових структурах.

Серед дискурсивних структур найменш дослідженими залишаються казкові тексти. В українському мовознавстві створено низку наукових праць, присвячених казці, в яких аналізуються конструкції з прямою мовою (Т. Вавринюк), семантико-синтаксичні структури казкових речень (С. Шевчук), а також досліджується мовна картина світу в українській фантастичній казці (С. Лавриненко). Незважаючи на інтерес мовознавців до вивчення казки, поза увагою дослідників залишаються ситуативно-сміслова організація та мовне наповнення казкових текстів.

Казка має притаманну саме їй смислову організацію текстових структур, яка пов'язана з діяльністю слухача та мовця, спрямованою на забезпечення функціонування позатекстових реалій у казковій площині, що уможливлює її розгляд як дискурсивної моделі. У казковому дискурсі про тварин особлива організація текстових структур створює ефект проговорювання, який забезпечує їх комунікативну спрямованість. Такого типу тексти, як правило, вивчаються з позицій аналізу їх ситуативно-сміслових домінант, якими для казок про тварин є комунікативні одиниці. До таких одиниць належать дієслова лексико-семантичної групи мовлення.

Пропоноване дисертаційне дослідження присвячене вивченню смислової організації комунікативних одиниць казкового дискурсу, а саме утворенню смислових конотацій дієслів мовлення та їх впливу на розвиток комунікативних дискурсивних ситуацій. У роботі конотації розглядаються як необхідні структурні елементи смислу з чіткою внутрішньою організацією, що здатні створювати моделі комунікативних ситуацій та відтворювати їх у мовних

формах. Аналізується специфіка комунікативних актів та визначаються механізми їх відтворення у казкових дискурсивних структурах.

Актуальність дослідження смислових конотацій у казковому дискурсі зумовлена стійким інтересом сучасної лінгвістики до проблем аналізу дискурсивних структур різного спрямування, вивчення специфіки й особливостей функціонування структурних смислових елементів у різних типах текстів, а також важливістю комплексного аналізу конотацій, які відіграють значну роль у смисловій організації текстових ситуацій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрямок дослідження тісно пов'язаний із темою кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова "Лінгводидактичний опис функціонування української мови", яка передбачає діахронне і синхронне вивчення граматичної будови української мови, зокрема функціонування дієслів мовлення.

Об'єктом дослідження є україномовні тексти казок про тварин. Обраний матеріал становить найдавніший духовний культурний пласт, тексти якого дійшли до нас і зберігають інформацію про індивідуальні та колективні способи пізнання навколишнього світу.

Метою дисертаційного дослідження є структурно-семантичне визначення смислових конотацій комунікативних дієслів, зокрема мовлення, та з'ясування специфіки їх реалізації в українському казковому дискурсі про тварин.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

- подати концептуальну розробку понять смислової конотації та дискурсивної ситуації;
- визначити особливості класифікації учасників ситуації та їх зв'язок із інформаційною системою казкового дискурсу;
- з'ясувати способи реалізації комунікативного акту у казці та його зв'язок із комунікативною дискурсивною ситуацією;
- охарактеризувати комунікативні дієслова, зокрема дієслова мовлення, з погляду їх семантичного та ситуативно-смислового наповнення;
- виділити та системно описати конотативні компоненти смислових одиниць комунікативних дієслів;
- визначити типи організації конотативних систем дієслів мовлення та механізми і способи їх інтерпретації у казкових дискурсивних структурах;
- виділити ситуативно-смислові домінанти комунікативних моделей та способи їх реалізації у мовних формах і дискурсивних структурах.

Методи дослідження. Використані у дисертації методи компонентного аналізу, описовий та дистрибутивний уможливили детальний аналіз дискурсивних ситуацій, дослідження структурних особливостей смислових конотацій, критеріїв їх виділення та психо-генетичного наповнення конотативних систем смислу.

Джерелом дослідження послужила укладена картотека, яка містить понад 4 тисячі позицій, вибраних із 500 україномовних казкових текстів про тварин. Для уточнення семантики комунікативних дієслів був використаний 11-томний “Словник української мови”.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні складових компонентів смислу комунікативних дієслів, зокрема мовлення, в українських казкових текстах. Уперше здійснюється опис і дослідження конотативних систем дієслів із значенням мовлення, їх семантичних параметрів та генетичних, психологічних, ситуативних ознак, за допомогою яких вони реалізуються у дискурсі, механізмів відтворення комунікативного акту у дискурсивній моделі.

Теоретичне значення роботи полягає у подальшій розробці теорії комунікації, лінгвістичної прагматики, теорії дискурсу, психолінгвістики.

Результати дослідження смислових конотацій допоможуть осмислити механізми сприйняття індивідом навколишнього світу через текстові реалії як універсальну систему знань та виділити типи смислових універсалій, якими він оперує у процесі пізнання навколишнього світу. За допомогою таких конотативних смислових універсалій можна прогнозувати тип ситуації, її логічне завершення та результати, яких можна досягти у мовленнєвій комунікації. Результати дослідження сприятимуть розробці проблем генеративної граматики.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані у практиці викладання дисциплін мовознавчого циклу для студентів та школярів, особливо при вивченні теорії і практики комунікації. Одержані результати знайдуть своє застосування у підготовці наукових праць із теорії комунікації та при укладанні словників різних типів.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Результати дослідження доповідалися: на V Міжнародній конференції “Семантика мови та тексту” (м. Івано-Франківськ, 30 вересня – 2 жовтня 1996 р.), на Міжнародній конференції “*Slowo i czas*” (м. Ополь, Польща, жовтень 1998 р.). Основні ідеї та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Результати дослідження впроваджувались у навчальний процес факультету української філології Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (довідка №1/617 від 08 травня 2003 року) та на філологічному факультеті Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (довідка №164/С від 12 травня 2003 року).

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків, списку літератури (195 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 174с.

ЗМІСТ РОБОТИ

У “**Вступі**” обґрунтовано актуальність теми дослідження, з’ясовано його мету, завдання і методи, визначено наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи, представлено форми апробації результатів.

У *першому розділі* “**Сучасне наукове розуміння структури значення та смислу дієслова**” розглядаються основні підходи до визначення дискурсу, поняття значення та смислу дієслова, сучасне розуміння конотації. У ньому подаються підходи до класифікації учасників ситуації, визначаються основні аспекти вивчення казкового тексту.

Сучасні дослідники, зокрема М. Фуко та М. Пеше, трактують поняття дискурсу як таке, що містить у собі суспільно прийняті способи бачення та інтерпретації навколишнього світу, дії людей та інституціональні форми організації суспільства. Суть концепції дискурсу полягає у тому, що він розглядається як механізм висловлювання та інституціональний механізм, а отже, у його основі закладене лінгвістичне дослідження умов творення тексту. Дискурсивний аналіз як метод дослідження тексту враховує два важливі фактори – ідеологію та психоаналіз, тому текст не формується тільки на основі складових його елементів, а обов’язково враховує внутрішні фактори та зовнішні обставини, тобто психологічні особливості думки суб’єкта, які повністю відтворюються у ньому. Оперуючи поняттям смислу, яке тісно пов’язується з думкою, відтворюючи реалії дійсності та актуалізуючись у контексті, дискурс виділяє семантичну одиницю як проекцію “комунікативного наміру”, що утворює певний вузол у конфліктному просторі. Роль семантичної одиниці зводиться до відновлення руху висловлювання, яке перебуває під подвійним тиском уже сказаного і проговорюваного, тому враховує вимоги як мови, так і різноманітних ситуативних факторів (інтралінгвістичне та екстралінгвістичне середовище її творення).

Комунікативна одиниця має свою зовнішню та внутрішню структури: зовнішня структура зіставляється зі значенням взагалі, а внутрішня – з контекстом висловлювання, який є важливим елементом дослідження у дискурсивному аналізі. Контекст розуміється як сума зв’язків, породжених мисленнєвою та комунікативною поведінкою людини, і характеризує засвоєну нею систему для формування значення. Значення ж трактується як «конфігурація» та «сегментація досвіду» (А. Верхаген, Б. Уорф), що інтерпретується у висловлюванні. Контекст виступає своєрідним регулятором значення слова і як уявлення зберігається у пам’яті людини (Дж. Лайонз, А. Ван Дейк). Пов’язуючись із значенням, контекст стосовно нього виконує ряд функцій : добирає та актуалізує потрібне значення (А. Залевська, І. Зимня),

модифікує смисл у межах одного значення, формує okazіональні значення, синкретизує, десемантизує та гіперсемантизує слова (М. Кочерган). У мовній картині світу значення існує як реалізація чи необхідність реалізації реального світу у мовних формах, а смисл – як усвідомлена або неусвідомлена мисленнєво-психічна структура (будова) цього світу. Значення породжують смисли (Л. Виготський, О. Леонтьєв, Є. Веліхов, В. Зінченко, Н. Гордєєва), адже слово розглядається як узагальнена абстрактна й одночасно конкретна діалектична словесна смислова величина, що поєднує у собі значення та смисл.

Смисл – це конкретний зміст, якого набуває слово у контексті, сукупність усіх психологічних чинників, що виникають у нашій свідомості завдяки слову. Він є невід’ємною частиною пізнання світу, яке полягає в умінні орієнтуватися у цьому ж таки світі й, інтерпретуючи його, породжувати смисли про об’єкти пізнання та побудову його концептуальної картини як процесу організації інформації про цей світ. У такій картині світу смисл слова та речення пов’язується з можливими світами, які формуються на основі уявлень, переконань, думок, припущень, прагнень, бажань, сумнівів мовців, тобто свідомість мовця відтворює або реально існуючий світ із його індивідуумами, або змодельований ним світ із можливими індивідуумами (Р. Павільоніс).

Семантичними конструктами будь-якої дискурсивної ситуації виступають дієслова та учасники ситуації. Дієслова несуть основну смислову функцію, тому при визначенні їх семантики у дискурсивних ситуаціях враховуються основні семантичні параметри: словникове тлумачення значення дієслова, граматичні аспекти, контекст, тип моделі речення, учасники ситуації. Дієслово організовує речення та репрезентує ситуацію в цілому. При визначенні смислу дієслова враховуються семантичні доповнення, індивідуальні або реляційні властивості дієслова в актуалізованих висловлюваннях (Н. Арутюнова), що пов’язуються з такими чинниками: ситуацією, яка передувала означеній дії; наступною ситуацією; фізичною або іншою ознакою суб’єкта дії; типом інструмента та знаряддям дії; способом дії; мотивом; метою; інтенсивністю дії, або градацією ознаки; кванторним характером суб’єкта та об’єкта; оцінкою.

Смисл дієслова визначається також через можливі сполучення з іншими граматичними конструктами речення (О. Падучева). Існує три типи семантичних поєднань дієслова із значеннями інших лексем у реченні: зі смислом одного з його аргументів, смислом ад’юнкта, смислом пропозиції. У першому випадку передбачуваний семантикою дієслова учасник ситуації набуває свого референційного статусу. У другому – відбувається актуалізація певного параметра позначуваної дієсловом ситуації, логічно необхідного, але відсутнього у словниковому тлумаченні, наприклад: час, місце, швидкість, спосіб дії. У цьому випадку дієслово отримує новий компонент і пов’язує його з основним значенням: говорити голосно, швидко. У третьому випадку

отримуємо нову інформацію про ситуацію в цілому, вона утворюється завдяки поєднанню дієслова із смислом пропозиції, яка вказує на сферу його дії.

Функціонуючи у семантично-ситуативному полі, семантична одиниця набуває додаткових, конотативних, значень. Конотація виражає емотивно-оцінне і стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності, подаючи інформацію про особу мовця, його емотивний стан, комунікативну ситуацію, характер відносин між мовцем і співрозмовником та предмет мовлення. Стан мовця як фізичний (біль, неприємність фізичного характеру), так і психічний (страх, самовдоволення, відчуття власної фізичної чи психологічної переваги) у процесі акту вербалізації переходить в емотивне ставлення мовця до суб'єкта чи предмета, про який йдеться у мовленнєвій ситуації. Цей перехід створює момент емоційного забарвлення та визначає його доцільність у мові. Конотація виникає у семантично-ситуативному полі, створеному контекстом та учасниками ситуації.

Категорія учасників ситуації є одним із головних критеріїв у визначенні семантики дієслова. Існує кілька підходів до класифікації учасників ситуації: семантико-граматичний (семантико-синтаксична модель), відображувально-референтний (онтологічна модель) та синтаксично-рольовий (функціональна модель).

Перший тип класифікації пов'язується із реалізацією семантичних параметрів предикатів, зокрема предикатів дії та предикатів стану. Предикати дії пов'язуються з активним діячем, який створює дію, а предикати стану – із пасивним носієм стану (як істотою, так і неістотою), якому належить або приписується відповідний стан. У цьому розумінні учасники ситуацій виступають як денотати імені, а предикати – як денотати дії.

Онтологічна модель презентує відображувально-референтний підхід до класифікації учасників ситуації. Понятійна категорія суб'єкта імпліцитно міститься у переважній більшості дієслів, значення яких залежить від референтної природи імені суб'єкта та значення дієслівного предиката (Т. Булигіна, Р. Гайсина, Г. Сильницький).

Синтаксично-рольовий підхід представлений функціональною моделлю, в основу якої покладені функції трьох типів учасників: особи, що здійснює дію; особи, на яку спрямована дія; особи, на користь або на шкоду якої здійснюється певна дія.

У неформальній семантиці учасники ситуації розглядаються як актанти (Н. Арутюнова), основна функція яких полягає у відтворенні власної інтерпретації світу, його власної моделі (представлення). Функціональна граматики розглядає учасників ситуації як суб'єкт (реляцію підмета), прямий об'єкт (реляцію додатка), та непрямий об'єкт (адресатний непрямий додаток) (Л. Теньєр), або ж як агенс, пацієнс, об'єкт та інструмент. У теорії комунікації

представлені два типи учасників ситуації – мовець: індивідуальний, колегіальний, колегіально-кооперативний, колективний (Ю. Рождественський), та слухач: безпосередній, випадковий та опосередкований.

Казковий дискурс послуговується онтологічною моделлю учасників ситуації. При дослідженні казкових ситуацій враховуються три основні аспекти: функціонально-граматичний, логічний, контекстний. Функціонально-граматичний аспект визначає функціональну спрямованість дій учасників з розгортання та перетворення дискурсивних ситуацій. Увага акцентується на дослідженні конкретних текстових та можливих метатекстових реалій казки, які уможливають семантичну класифікацію та аналіз дієслів. Ситуативна поведінка учасників (логічний аспект) аналізується як імплікаційна структура формальної моделі поведінки. Будь-яка дискурсивна ситуація моделює процес у трьох фазах: можливість (поведінка та передбачувані події), реалізація можливості, завершення (досягнення певних результатів). “Ситуативний” (словесний, граматичний та паралінгвістичний) та “культурний” (соціологічні та етнографічні знання) контексти покладені в основу ситуації та принципів її інтерпретації. Зв’язок між текстом та контекстом у казці ґрунтується на поєднанні словникового та ситуативного значення дієслів у певних дискурсивних ситуаціях.

У другому розділі дисертації **“Реалізація комунікативного акту в дискурсивних структурах”** подані класифікаційні засади для аналізу учасників ситуації та визначені основні принципи утворення конотативних систем і особливості їх функціонування у казковому дискурсі за участю тварин.

У казковому дискурсі всі учасники ситуації перебувають між собою у певних взаєминах, які формують та визначають систему зв’язків між ними у тексті. Класифікація необхідних учасників дискурсивної ситуації виходить із їх генетичних особливостей та умов співіснування дійових осіб і довкілля, тому враховує біологічні й фізичні ознаки тварин-учасників дискурсу та приписувані їм психологічні особливості.

За основу класифікації було взято:

- 1) генетичні та онтологічні характеристики учасників ситуації;
- 2) характери та передбачувані психотипи учасників ситуації, їх функції;
- 3) середовище існування та особливості поведінки учасників у ньому.

Генетична характеристика передбачає групування учасників казкового дискурсу за спільною видовою чи родовою ознакою: кролик - заєць, собака - вовк, ластівка - горобець, журавель - чапля.

Характери та передбачувані психотипи учасників враховують їх фізичні, психологічні та інтелектуальні особливості, які семантично інтерпретуються як: а) сильний – слабкий: лис – зайчик, орел – кролик; б) хитрий – безхитрісний: лисичка – курочка, лисичка – ведмідь; в) розсудливий – нерозсудливий: віл – цап, баран – цап; кіт, кріт – курочка.

Середовище існування подано сферою функціонування суб'єкта: ліс, поле (відкрита місцевість), водойма, подвір'я, обійстя.

На основі зіставлення особливостей поведінки у дикурсних ситуаціях подається схема класифікації учасників казкового дискурсу:

- перша група формується класифікаційною ознакою – характери та передбачувані психотипи, відтворює ситуативні стосунки й у структурі казкового дискурсу представлена антагоністичними парами: лисичка - котик, кіт - вовк, віл - вовк, вовк - лисичка;
- друга група формується генетичною та онтологічною класифікаційними ознаками, відтворює родові стосунки і представлена генетичними парами: ластівка – горобець, журавель – чапля, собака – кінь;
- третя група формується середовищем існування, учасники реалізують релятивно-зумовлені стосунки, вона поділяється на дві підгрупи: а) спільне середовище: волик, баранчик, півничок; б) відмінне середовище: собака – вовк. Ця група в структурі ситуації коригує й корелятивні відосини, тому як допоміжні використовує ситуативну ознаку та ознаку психотипу учасника ситуації.

Учасники ситуації модифікуються і утворюють семантичні варіанти у дискурсивній ситуації. Пара «*особа - особа*» є інваріантною у казковому дискурсі, її модифікованим варіантом виступають пари «*колектив - особа*», «*особа - колектив*», «*колектив - колектив*». Колектив розглядається як створене з метою реалізації певної дискурсивної ситуації об'єднання осіб у кількості двох і більше учасників. Його структурна номінація визначається такими показниками:

- 1) конкретними видовими назвами суб'єктів ситуації: цап і баран; кіт, кріт і курочка; волик, баранчик, півничок і качечка;
- 2) родовими назвами: звірі (лісові, дикі), птахи;
- 3) сукупностями відповідно до їхньої мети (цілі): збори, військо;
- 4) граматичним оформленням іменника у множині: вовки, гуси, свині.

Учасники ситуації безпосередньо існують у системі інформації, яка представлена вербальною та невербальною комунікацією, що містить інформацію про стан, рух та фізичні дії учасників.

Комунікативна дискурсивна ситуація тісно пов'язується із системою інформації, в її основу покладений реалізований учасниками ситуації комунікативний акт. Роль комунікативних дієслів як смислових одиниць полягає у зміні та стабілізації ситуації шляхом використання внутрішніх (постійних) і зовнішніх (змінних) резервів. Внутрішні резерви є початково заданими для будь-якого комунікативного акту в цілому. Вони враховують такі елементи: наявність суб'єкта-реалізатора; логічно-поняттєві й емоційно-вартісні моделі, якими користується суб'єкт; психологічну модель поведінки і психологічну модель

інформаційної реалізації, сприйняття, втілення; налагоджену в думці суб'єкта комплексну систему кодування і параметрування інформаційної реалізації; систему цінностей суб'єкта-реалізатора; паралінгвістичні фактори. Зовнішні резерви враховують позамовні чинники: рух у просторі, зовнішнє середовище, природні явища, які стосуються як суб'єкта, так і об'єкта.

Зовнішні та внутрішні резерви виділяються семантичною системою і розглядаються як її параметри. Постійні елементи (модельовані структури) реалізують знання та його психологічне наповнення (наміри, почуття, установки, емоції) й утворюють основні семантичні параметри. Змінні ж елементи системи, тобто допоміжні семантичні параметри, залежать від контексту ситуації (тематики, загальних установок, оточення), акустично-фонологічного (тон, висота голосу) та фізично-психологічного аспектів, які семантично наповнюють паралінгвістичну діяльність суб'єктів комунікативної ситуації.

Постійні та змінні семантичні елементи містять когнітивно-психологічні аспекти (власне знання та знання про ситуацію і її психологічні умови), утворюють смислові моделі, які є основою для створення конотативних систем. Базове дієслово *казати* у казках про тварин функціонує у чотирьох семантичних полях: інформаційному полі як передачі або обміну інформацією з інтелектуальною домінантою, інформаційному полі як виді пошуку нової інформації з інтелектуально-психологічною домінантою, психологічно-розпорядчому полі з розпорядчою домінантою або інтелектуально-впливовому з домінантою впливу, інтелектуально-психологічному полі як пошуку інтелектуальної та емоційної підтримки з емоційно-вартісною домінантою (переплітається з релятивною комунікацією, оскільки передбачає рух у просторі об'єкта, до якого спрямована комунікація). Перша конотативна система представлена дієсловами на зразок *говорити*, *бесідувати*, *сперечатися*. Голова *говорила*: *Ти не можеш ходити наперед, бо ти не маєш ні очей, ні вух (Гадюча голова і хвіст)*. І так оба *сперечалися*, доки не прийшли злодії й закрали все зі світлиці, а в камері миші з'їли хліб (*Суперечка пса і kota*). Чекав він, чи не прийде й лисиця, але лисиця була така мудра, що до печери не йшла, лише з ним *здадала бесідувала* (*Хворий лев і лисиця*). Другу конотативну систему представляють дієслова на зразок *казати*, *хвалитися* (розказати про щось), *наказувати* (повідомлення імперативного характеру). Тільки вони *це кажуть*, а лисичка з нори - *фіть!* - і пішла в ліс (*Журавель і лисичка*). Влітку він випасувався по зелених нивах та долинах, нікого не боявся, бо був дужчий од всіх, хто приходив до нього та *хвалився* своєю силою (*Віл, баран і півник*). Коли виходила коза з дому пастись, так діткам *наказувала*, щоб вони нікому не одчиняли дверей (*Як вовк забажав козенят*). Третя конотативна система представлена дієсловами на зразок *питати*, *просити*, *підмовити*. Так усе *лисичка питає журавля*, а той все по їдній зменшує (*Журавель і лисичка*). *Осел*

випасав по дорозі будяки і осот, а пес, будучи дуже голодний, просив осла, щоби йому дав кусник хліба, котрий ніс на собі в кошиках (Осел і пес). Лисиця нагляділа осла і почала за ним слідкувати, а так як вона сама не могла здолати, підмовила вовка і собаку, щоби вони засіли в кущах (Хворий лев). Четверту конотативну систему представляють дієслова на зразок скликати, покликати, посилати. Словникове значення дієслова *посилати* не містить елемента мовлення, тому у літературній мові воно не належить до групи дієслів мовлення. Дещо по-іншому це дієслово виявляє себе у казковому дискурсі. Воно фіксує певні аспекти мовлення у дискурсивних ситуаціях. Одна лисиця мала сина і була вона дуже стара, не могла ходити за курми, посилала свого сина, молодого лиса (Як лис розводив курята). Щось четвертої днини іде лисичка знов у виноград. Іде попри їжакову нору і знов кличе його у товаристві у виноград (Лисиця та їжак). Вовк, собака і лисиця підкрались поближче до лева, побачили, що він уже здыха, знов почали скликати всіх звірів (Хворий лев).

Однією з умов функціонування конотативних систем у дискурсивних структурах є наявність ознак когнітивної та психологічної систем.

Когнітивна система репродукує знання про світ. Ідеться про ситуативно задані або перспективні знання. Елементи системи – смислові одиниці – містять поняття про типи знання. З одного боку, вони визначають потенційну генетичну природу слова, з іншого – функціонування в дискурсивній ситуації. Виділяються такі смислові одиниці-поняття когнітивної системи: емпіричні, гіпотетичні, власне інтуїтивні, розуміння.

Емпіричні знання зустрічаються у ситуаціях такого типу.

Перед однією печерою, в якій ночував ведмідь, було одне велике дерево, що, ростучи та товстіючи, щораз більше заступало вхід у печеру. Одного дня розлютився ведмідь на дерево і хотів його звалити. Побачив це черв'як з другого, всохлого вже дерева, та сказав ведмедеві: "Ти думаєш, що звалиш його власною силою? Не можеш! Коли тобі перешкоджає, знайди інше місце, заки я звалю це дерево" (Ведмідь і черв'як). Смислова інтерпретація: учасники ситуації адекватно оцінюють свою силу, але з різних позицій, вони володіють певними вродженими можливостями й ситуативними знаннями про її використання. Але кожен із них існує у системі власного виміру. Ці системи різні, вони й провокують недовіру одного з учасників ситуації до дій іншого.

Гіпотетичні знання зустрічаються у ситуаціях такого типу. Одного разу лежав ведмідь голодний під дубом і дивився, як грається маленька білочка. Переборюючи голод, він заснув. А білочка якось стрибнула на гнилий сучок. Він відламався, а вона впала прямо у ведмежі лапи. Ведмідь схопив здобич. Але білочка почала благати ведмеда, щоб той відпустив. Говорить, що колись ведмедеві у пригоді стане (Як білочка допомогла ведмедеві). Смислова інтерпретація: один із учасників ситуації припускає, що вроджені можливості

можна використати у критичній ситуації. Кожен із учасників ситуації існує у власній системі природніх можливостей. Різність систем провокує недовіру в одного із учасників ситуації до дій іншого.

Інформаційний процес, представлений дієсловом *казати*, у ситуативних моделях онтологічно визначається як умотивована діяльність, визначає динаміку та статистику елементів відповідної конотативної системи, тобто психологічно активізує знання. Поеднуючись між собою, система знань та психологічна система складають зміст інформації. Психологічна система утворює психологічні рівні поняття, що ситуативно визначаються як стабільний, фіксовано стабільний, динамічний.

Стабільний. «Так і так, – розказують котики, – але не знаємо як нам поділити грудочку сиру» (Лисичка-суддя). Вовк розповідає, що нового в лісі, а сам роззирається по подвір'ю (Війна пса з вовком). Смислова інтерпретація: стабільність ситуації та емоційно-психологічного стану її учасників не можуть кардинально вплинути на зміну дискурсивної ситуації.

Фіксовано стабільний. Гуси як увиділи голодного вовка, що до них повертає, то зачали межи собою живіше розмовляти та знімати голови в його сторону (Як вовк гусям грав). «Ти», – вже й зовсім нищечком кажуть мишенята (Півник та двоє мишенят). Смислова інтерпретація: ситуація спокою та розміреності порушується деякими не надто інтенсивними емоційними сплесками її учасників, але вони не можуть призвести до кардинальної зміни дискурсивної ситуації.

Динамічний. Осел, дрожачи цілим тілом, став просити сильного пса, щоби його боронив (Осел і пес). Ет, ходив на пасіку та з мужиками посварився, аж боки болять, нездужаю... (Кіт, цап та баран). Смислова інтерпретація: динамізм дискурсивної ситуації викликає в її учасників сильне емоційно-психологічне напруження, що може призвести до кардинальної зміни самої ситуації.

Елементи конотації потенційно закладені у семантично-ситуативній реалізації комунікативних дієслів, що активізує два типи ситуативно залежних семантичних параметрів: когнітивних та психологічних, які забезпечують функціонування когнітивної та психологічної систем у складі семантичної системи (генетичної системи). У дослідженні вони розглядаються як генетичні параметри і поділяються на інформаційно-генетичні та психо-генетичні.

Інтерпретація конотативних систем у дискурсивній комунікативній ситуації відбувається за допомогою генетичних та ситуативних семантичних параметрів, які реалізуються через механізми відтворення. Сутнісні механізми відтворюють власне ситуацію мовлення. Механістичне відтворення полягає у реалізації контексту, фону та враховує паралінгвістичні чинники.

Наприклад, параметр *тон (інтонування)* відповідно до дискурсивної ситуації виявляє себе у комунікативних дієсловах так:

галдіти – говорити голосно, колективно, перекикувати один одного;
цінькати – тихо, ледве чути говорити;
лаятися – голосно, негативно висловлюватися;
нападати – жорстко вести розмову;
благати – уклінно говорити.

Всі одобрили річ лиса, згукнули “браво!” і рішили зараз же зробити потайне засідання. Всі звірі одійшли подальше і почали галдіть. Які слабші і беззащитні, ті кричали... (Звірі під пануванням лева). А волове очко сховалося орлові під крило, і орел як підлетів, викружляв найвище понад усю птицю. А волове очко вилетіло із-під крила і зачало цінькати, щоб ся оголосило ще вище (Орел і волове очко). От вовчик тільки що сів, а санки так і розпались... Лисичка тоді давай його ляють! Лаяла-лаяла та й каже: “Піди ж, сякий-такий сину, дровець нарубай, і на санки вирубай, і приволочи!” (Лисичка-сестричка і вовк-панібрат). А лис почув, як його вовк обмовляє, прийшов і він до царя та поклонився. Лев почав на нього нападати, остро з гнівом: “Я тут такий хорий смертельно, а тебе нема?” (Памста лиса над вовком). Ведмідь схопив здобич. Але білочка почала благати ведмедя, щоб той відпустив (Як білочка допомогла ведмедеві).

Знання про світ (сутнісний механізм відтворення) реалізується відповідно до дискурсивної комунікативної ситуації у дієсловах так:

каришувати – розповідати про щось, говорити з переконанням;

сказати – повідомити щось;

підказувати – додавати інформацію (нагадувати про старе і вносити щось нове);

заявити – висловити переконання у чомусь;

пригадати – відновити і проаналізувати відомі вже знання про щось;

повідомити – подати нову або обґрунтувати стару (відому) інформацію.

А щоб він (лев) сам нічого не зловив, так ми ходім зараз, загадаймо всім звірям, щоб тікали із лісу подальше; скажемо, що лев сказився і хоче всіх розтерзати (Хворий лев). А заєць скочив щодуху до звірів і розповів їм, яким-то способом він змудрував ведмедя і вибавив їх усіх від тяжкого нещастя (Як заєць ошукав ведмедя). А цей заєць розказав за пана Коцького вовкові, ведмедеві, дикому кабанові (Пан Коцький).

Особливості ядерної системи пов'язані із специфікою казкового дискурсу про тварин. Дієслово *казати* має модифіковані варіанти, які інтерпретують власне мовлення тварин у дійсності: *гуси почали гагати*, *собака гавка*, *вовк вис*, *куріпочка пищить*, *півень виспівує*, *вовки застогнали*, *свиня рохкає*. У казковому дискурсі мова тварин адаптована до мови людини та членується на два основні види комунікативних актів: процес передачі інформації, процес передачі інформації з урахуванням психологічних аспектів цієї інформації та стану суб'єкта й об'єкта. Наприклад: *Поскладали вони все те в порядку, посідали*

та й сидять у теплі та добрі. Кіт на печі сидить та мурчить, півень на жердці виспівує, качка в воді хлюпочеться, а свиня простяглася на постелі, лежить і рожкає. Надворі мороз та шквиря, а в них затишок і їсти є що (Як звірі хату будували).

От ідуть вони, йдуть удвох; назустріч їм півень. “Ку-ку-рі-ку! Куди це ви зібралися?” – він їх питає. А вони йому й кажуть: “Та в теплі краї, братику, перезимувати”. – “Ге, та й я того!”. От ідуть вони вже втрех. Надвечір втомилися та й сіли відпочивати. Раз чують вони курликання. Он гуси летять! - закричав півень та й хотів сам за ними полетіти. Але хіба здатний піднятися так високо та й летіти так далеко!.. Побив крилами, полетів та й знову злетів на землю. “От, чорт, лише змучився даремно!” (Віл, баран та півник).

Дискурсивна комунікативна ситуація відтворює момент сприйняття об'єктом інформації. Казковий дискурс подає його обмежено, фактуалізуючи лише три дієслова: *учути, чути, почути*, оскільки він інтерпретується як реакція на надіслану суб'єктом інформацію. Для казкового дискурсу ця ланка, момент сприйняття інформації, є другорядною. Її роль полягає у попередженні наступної ситуації і підготовці до створення нової комунікативної ситуативної моделі.

Система відтворення у казковому дискурсі за участю тварин формується учасниками ситуації (їх кількісні та якісні характеристики) та заданим комунікативною ситуацією типом відповіді, що актуалізує або елемент когнітивної (*відзиватися, відповідати*), або ж елемент психологічної систем (*реготати, сміятися*). Система відтворення узгоджується як із системою відправника інформації (суб'єкта), так із системою сприйняття, тому завдяки їй конотації смислу комунікативної дії суб'єкта репрезентуються у відображеному та якісно новому вигляді.

Основні результати дисертаційного дослідження відображено у таких висновках:

Казковий дискурс подає смислові конотації як такі, що формують його семантичний потенціал, впливають на смислові компоненти та деталізують дискурсивні ситуації. Вони містять інформацію про потенційно можливі казкові ситуації.

Онтологічна модель категорії учасників ситуації у казковому дискурсі поглиблюється введенням семантичних параметрів: генетичних характеристик, характерів та реальних психотипів учасників ситуацій, генетичного середовища існування. Як активні учасники ситуації виступають істоти, а як допоміжні – середовище існування, що актуалізується як середовище ситуативно необхідної діяльності.

Комунікативна дискурсивна ситуація утворюється групою комунікативних дієслів, серед яких виділяються дієслова мовлення. Така ситуація містить три частини: докомунікативну, комунікативну та післякомунікативну. В її основу покладений комунікативний акт, тому дискурсивна ситуація у згорнутому вигляді нагадує його. Казковий дискурс про тварин містить два типи комунікативних актів: безпосередній та опосередкований.

Конотативні системи виділяються на основі елементарних ситуативних смислових значень базового дієслова *казати*. Воно у казках про тварин функціонує у чотирьох семантичних полях, які відповідають типам конотативних систем: інформаційне поле як передача або обмін інформацією з інтелектуальною домінантою, інформаційне поле як вид пошуку нової інформації з інтелектуально-психологічною домінантою, психологічно-розпорядче поле з розпорядчою домінантою або інтелектуально-впливове з домінантою впливу, інтелектуально-психологічне поле як пошук інтелектуальної та емоційної підтримки з емоційно-вартісною домінантою. Як ознаки конотативних систем виділяються: наявність думки та знань про предмет, самодостатність, потенційна реалізація як моделювання ситуації.

Дієслово *казати* виділяє основні та додаткові семантичні параметри, які через механізми відтворення реалізують смислове наповнення тієї чи іншої комунікативної ситуації. Серед основних параметрів виділяються: знання про світ, наміри, емоційно-психологічні параметри, дієві (спонукання до дії, прийняття рішення), вибір, пошук, об'єкти (оточення). Як додаткові семантичні параметри казковий дискурс виділяє інтонування та тривалість у часі. Механізми відтворення тісно пов'язані з параметрами. Казковий дискурс подає сутнісні та механістичні механізми відтворення ситуації. Сутнісні механізми пов'язані з основними семантичними параметрами, механістичні – з додатковими. У дискурсивних ситуаціях існує три типи залежностей механізмів відтворення: 1) інформаційне наповнення передуює психологічному (*говорити, балакати, бесідувати, казати, мовити*), 2) психологічне наповнення визначає тип інформаційного (*лястися, сваритися, варнякати*), 3) сутнісне залежить від механістичного і механістичне від сутнісного (*підмовити, намовити, наказати, скликати*).

Конотативні системи описуються генетичними та психологічними параметрами. Вони репродукують дві системи: систему знань і психологічну систему. Як ознаки системи знань казковий дискурс виділяє: наявність системи знань, її самодостатність та потенційну реалізацію. Психологічна система у казковому дискурсі психологічно активізує знання, її роль полягає в адаптації системи знань до потенційно можливих ситуацій та об'єктів цих ситуацій.

Конотативні системи визначаються групою ситуативних ознак: знання

як інформація, повне знання ситуації; знання як пізнання природи ситуації; передбачення результату (емоційне знання); відтворення; адаптація; реалізація; інтеграція.

Ядерна система зіставляється з конотативними системами і представлена звуконаслідувальними дієсловами *гагакати, нявкати, мурчати*, та дієсловами, які відтворюють емоційно-психологічний стан суб'єкта: *виснівувати, заплакати*.

Дієслова на позначення мовлення у казковому дискурсі визначаються названими та пов'язаними з їх смисловою організацією ознаками. Смислова організація репродукується конотативними системами, які реалізують усю потенцію смислу у казкових текстових полотнах.

Публікації:

1. Леонтьєва О. Відображення співвідношення значення і смислу в казковому дискурсі // ж. Наукові записки. – Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 1999. – С. 77-81.
2. Леонтьєва О. Особливості учасників ситуації у казках про тварин // зб. "Система і структура східнослов'янських мов". – К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – С. 186 – 192.
3. Леонтьєва О. Семантика смислових корелятивів казкового дискурсу (на матеріалі українських народних казок про тварин) // 36. *Slowo I czas*. – Opole, 1998. – С. 133-148.
4. Леонтьєва О. Дієслова на позначення комунікативного акту: спільне і різне в їх смислах // Г. Українська мова та література. – № 165. – 5 лютого 2000. – С. 12.
5. Леонтьєва О. Семантична структура казки (на матеріалі українських народних казок) // Збірник: "Матеріали V Міжнародної конференції "Семантика мови і тексту". – Івано-Франківськ: ПДПУ ім. В. Стефаника, 1996. – Ч. IV. – С. 83-89.
6. Леонтьєва О. До питання комунікативної семантики // Матеріали V Міжнародної конференції "Семантика мови і тексту". – Івано-Франківськ: ПДПУ ім. В. Стефаника, 1996. – Ч. I. – С. 111.

АНОТАЦІЯ

Леонтьєва О. Ф. Смислові конотації дієслів мовлення у казковому дискурсі (на матеріалі українських народних казок про тварин). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2003.

Дисертація присвячена дослідженню смислових конотацій дієслів мовлення в казковому дискурсі. Об'єктом аналізу є комунікативні дієслова, зокрема мовлення, які утворюють конотації у казкових дискурсивних ситуаціях.

У роботі визначено особливості учасників ситуації, способи реалізації комунікативного акту та його зв'язок із дискурсивною ситуацією. На підставі аналізу комунікативних дієслів з погляду їх семантичного та ситуативного наповнення встановлено особливості організації конотативних та ядерної систем дієслів мовлення, механізми їх інтерпретації у дискурсивних ситуаціях. Визначено смислові домінанти у конотативних системах, особливості їх реалізації у мовних формах, досліджено дві складові конотативної системи – когнітивну та психологічну системи та їх вплив на розвиток дискурсивної ситуації, встановлено особливості функціонування конотативних систем у дискурсивних ситуаціях.

Ключові слова: конотативна система, ядерна система, когнітивна система, психологічна система, семантичні параметри, ситуативні параметри, механізми відтворення, комунікативна дискурсивна ситуація, моделювання комунікативних дискурсивних ситуацій.

АННОТАЦИЯ

Леонтьева О. Ф. Смысловые коннотации глаголов *речи* в сказочном дискурсе (на материале украинских народных сказок о животных). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2003.

Диссертация посвящена исследованию смысловых коннотаций глаголов речи в сказочном дискурсе. Объектом комплексного анализа являются коммуникативные глаголы, в частности глаголы речи, которые приобретают коннотации в сказочных дискурсивных ситуациях. В работе определены способы реализации коммуникативного акта и его связь со сказочной дискурсивной ситуацией. На основе анализа коммуникативных глаголов с точки зрения их семантического и ситуационного наполнения определены особенности организации коннотативных и ядерной систем глаголов речи, механизмы их интерпретации в дискурсивных ситуациях.

Смысловые коннотации глаголов речи возникают непосредственно в коммуникативных дискурсивных ситуациях. Основу такой ситуации составляет коммуникативный акт как непосредственный процесс передачи информации одним из участников ситуации и восприятия ее другим. Коммуникативная

дискурсивная ситуация рассматривается как смысловая модель, созданная коммуникативными актами участников ситуации. Каждая такая ситуация состоит из трех частей: предкоммуникативной, то есть события, явления или факта, создавшего условия для ее возникновения; коммуникативной и посткоммуникативной, которая реализуется как следствие коммуникации.

Определено, что роль участников коммуникативного акта состоит не только в организации собственно речевой коммуникации, но и в создании ситуации в целом и прогнозировании ее результатов. Своей коммуникативной деятельностью они могут как стабилизировать, так и сменить или преобразовать ситуацию. Это зависит от намерений говорящего и выбора соответствующего коммуникативного глагола.

Отмечено, что наличие семантических признаков позволяет рассматривать группу глаголов говорения как таковую, которая способна образовать определенную семантическую систему, воспроизводящую дискурсивную коммуникативную ситуацию в целом. Семантическая система образует основные модели: реализации, восприятия, воплощения и состоит из определенного набора элементов, постоянных и непостоянных. Постоянные элементы – первичные, изначально заданные для коммуникативного акта. К ним относятся: наличие субъекта-реализатора, логико-понятийные и эмоционально-сущностные модели, психологическая модель поведения, комплексная система кодирования и параметрирования информационной реализации, система ценностей субъекта-реализатора, паралингвистические факторы. Постоянные элементы системы образуют основные семантические параметры, непостоянные – дополнительные семантические параметры. Непостоянные элементы зависят от контекста ситуации, фонологических и психологических аспектов, которые наполняют паралингвистическую деятельность субъектов.

Установлено, что коннотативные системы сказочного дискурса выделяются смысловыми моделями, образованными соединением постоянных и непостоянных семантических элементов коммуникативных ситуаций и содержащими когнитивно-психологические аспекты (знание о ситуации и ее психологические условия). Сказочный дискурс выделяет четыре типа коннотативных систем.

Одно из условий функционирования коннотативных систем состоит в наличии признаков когнитивной и психологической систем. Основными признаками когнитивной системы являются существование, самодостаточность и реализация. Когнитивная система представляет типы знаний, психологическая – активизирует знания, адаптирует систему знаний к ситуациям и объектам этих ситуаций. Функционирование этих систем в дискурсивных структурах обеспечивается когнитивными и психологическими параметрами. Они объединяют их в составе семантической (генетической) системы

Коннотативные системы определяются группой ситуативных признаков: знание как информация; знание как познание природы ситуации; предвидение результата (эмотивное знание); воспроизведение; адаптация; реализация; интеграция. Установлено, что при помощи этих признаков моделируются коммуникативные дискурсивные системы.

Интерпретация коннотативных систем в дискурсивных ситуациях обеспечивается группой ситуативных параметров, которые рассматриваются как основные и дополнительные. Среди основных выделяются: знание о мире, намерения, эмоционально-психологические, деятельностные, выбор (поиск), объекты (окружение); как дополнительные рассматриваются интонирование и временная продолжительность.

Определено, что в сказочном дискурсе коммуникативная ситуация воспроизводится полностью при помощи выделенных семантических параметров.

Все коннотативные системы соотносятся с ядерной системой, представленной проинтерпретированным в словесных формах языком животных и его эмоционально-психологическим наполнением.

Ключевые слова: коннотативная система, ядерная система, когнитивная система, психологическая система, семантические параметры, ситуативные параметры, механизмы воспроизводства, коммуникативная дискурсивная ситуация, моделирование коммуникативных дискурсивных ситуаций.

ANNOTATION

Leontyeva O. F. Meaningful connotations of speech verbs in the tale discourse (on the material of Ukrainian folk tales about animals). – Manuscript.

Dissertation for attaining the scientific degree of the Candidate of Philological Sciences. Specialty 10.02.01 Ukrainian language. – National M. Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2003.

The thesis is dedicated to the research of meaningful connotations of speech verbs in tale discourse.

The object of research constitute communication verbs, speech verbs in particular, that create connotations in tale discourse situations.

In the work there were researched the ways of realizing communication action in the tale and its connection with communicative discourse situation. On the basis of the verbs analysis from the point of view of their semantic and situational contents, there were found out the peculiarities connotation of structuring and nuclear systems of speech verbs and mechanisms of their interpretation in discourse situations. There were defined meaningful dominants in connotation systems and pecu-

liarities of their implementation in language forms, integral parts of connotation systems – cognitive and psychological systems and their influence on the development of discourse situation – were studied and the peculiarities of connotation systems functioning in discourse situations were defined.

Key words: communication discourse situation, connotation system, cognitive system, psychological system, nuclear system, communication discourse situations modeling, participants of the situation, reproduction mechanisms, semantic parameters, situation parameters.